

ОРІЄНТАЛІЗМ У СУЧАСНОМУ ЛІТЕРАТУРНОМУ ПРОЦЕСІ

У матеріалі статті окреслюється орієнталізм у сучасному літературному процесі. Український орієнталізм – це «націоналізація», «переосмислення», «адаптування» східних сюжетів, мотивів, образів тощо з метою європеїзувати рідну культуру.

Ключові слова: орієнталізм, український орієнталізм, Схід, інший.

В матеріалі статті определяється ориентализм в современном литературном процессе. Украинский ориентализм – это «национализация», «переосмысление», «адаптация» восточных сюжетов, мотивов, образов и т.д. с целью европеизировать родную культуру.

Ключевые слова: ориентализм, украинский ориентализм, Восток, другой.

The subject of the paper is Orientalism in the contemporary literary process. The Ukrainian Orientalism is a «nationalization», «rethinking», «adaptation» of the Oriental themes, motifs, images, etc., which are used to westernize the Ukrainian culture.

Key words: Orientalism, Ukrainian Orientalism, the East, the Other.

Проблема «європейскості» турбує Україну постійно. Заклики до «зближення» з Європою лунали ще у працях Івана Франка, який віддавав данину моді, що провокувала митців до наслідування літературних смаків Франції. На думку М. Драгоманова, український літературний демократизм мав залучити Україну до європейського прогресивного руху. Його теорія європеїзму полягала в орієнтації на прогресивні методи і форми розвитку, на новоевропейську проблематику, критику застарілих концепцій. Такі переконання поділяли Леся Українка, М. Коцюбинський, С. Васильченко, М. Чернявський, М. Вороний та інші. Тобто оновлення літературного дискурсу на рівні проблематики й тематики, мотивів та сюжетів відбувалося за рахунок залучення інтернаціонального (світового) мистецького досвіду, європеїзації письменства, зацікавлення екзотичним Сходом.

Сьогодні орієнталізм як культурно-імперіалістичний дискурс наявний у різних сферах науки як доволі специфічна система мислення на основі нерівноправної взаємодії Заходу і Сходу, де вже викриті західні забобони щодо культурного спадку останнього: «Забобон 1. Захід є раціональним і науковим, Схід – інтуїтивним та ірраціональним. Забобон 2. Азіатські культури не знають свободи і допускають лише деспотизм і авторитаризм. Забобон 3. Східні культури ігнорують особистість і підносять колективне (общинне) вище особистості, якій взагалі відмовляється в статусі самостійного суб'єкту поза общиною, або родом» [14, с. 454-458]. Тобто Захід завжди прагнув перетворити світ за власними вподобаннями, інтересами та зручностями.

Безперечним авторитетом у галузі сходознавства і дотепер залишається Агатангел Кримський. В «Історії

Туреччини» він указав на історичне першоджерело виникнення та розвитку орієнталістики, а саме на політично-економічний союз між Францією та Туреччиною у XVI столітті: «... заходилися студіювати мову турків, особливо їхню культурну мову – арабську. Молодий учений Гільйом Постель, що вже знав мову [єврейську] (модну з Рейхлінових часів), навідав столицю сходу Царгород, перебував там якийсь час (1537) та й повернув до Парижу, ознайомившись з декількома східними мовами. Року 1538-го він поскладав для них і граматики, а р. 1539 перший почав викладати східні мови в паризькому Колеж де Франсі...» [4, с. 391]. У літературознавчих працях сходознавець визначив апокрифи та легенди як найдавніші орієнтальні українські релігійні оповідання, бо з давніх-давен народ переробляв чужі сюжети, які наскрізно пройняті рідним національним духом [5].

На сьогодні ще й досі найбільш масштабною та провокаційною працею про Схід залишається «Орієнталізм» [13] Е. Саїда. У ній літературно-культурний критик виокремив та охарактеризував три типи орієнталізму: академічний, образний та управлінський з метою подати цілісну систему західних уявлень про Схід. Перше визначення орієнталізму є надто загальним та по-західному розширеним: «Найпоширенішим визначенням орієнталізму є академічне... Кожен, хто викладає предмети, які стосуються Сходу, пише про Схід або досліджує проблеми Сходу, – хай то буде антрополог, соціолог, історик чи філолог, – чи то в специфічних, чи в загальних аспектах, є орієнталістом, а те, чим він або вона займається – орієнталізмом» [13, с. 12]. Друга дефініція вченого – «Орієнталізм – це спосіб думки, що спирається на онтологічну та епістемологічну

різницю, яка проводиться між «Сходом» і (в переважній більшості випадків) «Заходом» [13, с. 13]. Третє ж визначення, на думку самого дослідника, є найконкретнішим: «Взявши кінець вісімнадцятого сторіччя за дуже приблизну відправну точку, орієнталізм можна обговорювати й аналізувати як корпоративну інституцію зі Сходом – через формулювання тверджень про нього, узаконення певних поглядів на нього, викладення певних дисциплін про нього, упокорення його, управління ним: тобто йдеться про орієнталізм як західний спосіб панувати над Сходом, реструктуризовувати його, здійснювати над ним владу» [13, с. 13]. У результаті свого дослідження Е. Саїд дійшов до такого структурного висновку на європейському рівні: Захід створив Схід лише для себе.

У інших дослідженнях Е. Саїд наголосив на тому, що в Європі наприкінці XIX – початку XX століть було модно займатися орієнталістикою, яка ще й почала модернізуватися, незважаючи на те, що ця дисципліна акумулювала у собі аспекти імперіалізму та колоніалізму. У цій галузі зростає кількість лінгвістичних досліджень, набула авторитету компаративістика. Окрім того, західні академічні орієнталісти почали говорити про орієнталізм як про літературний жанр: «Орієнталізм – це школа інтерпретації, предметом якого є Схід, його цивілізації, народи і характерні риси» [12, с. 313]. Засновник постколоніальної теорії за допомогою «контрапунктного аналізу» з'ясував стосунки між культурою й імперією, визначив місце художньої прози в імперському світі: «Усі культури схильні створювати репрезентації інших культур, щоб краще опанувати чи якоюсь мірою контролювати їх. Проте не всі культури створюють репрезентації інших і справді опановують і контролюють їх. На мій погляд, це характерна риса модерних західних культур. ... Європа, своєю чергою, й далі демонстративно контролювала те, що було не-Європою, репрезентуючи не європейців у такий спосіб, щоб утримати контроль. Ця подібність і циклічність геть не перешкождали і не пригнічували думку, мистецтво, літературу й культурний дискурс» [11, с. 160, 168]. У результаті в художній літературі виник «імперський мотив», що суб'єктивно висвітлював дискурс Сходу із Заходом. Західні теоретики колоніалізму слушно вважали художню літературу найважливішим засобом вираження національної ідентичності.

Мета нашого наукового пошуку полягає в окресленні орієнтального дискурсу сучасного літературного процесу, виявленні механізмів та шляхів формування українського орієнталізму.

Інтерпретаційні тенденції сьогодення створюють дискусію навколо питань орієнталізму. Так, Соломія Павличко, прагнучи вписати українську літературу у світовий контекст, подала таке академічне трактування орієнталізму: «Це був дискурс влади Заходу над Сходом. Наука про Схід, яка розвинулася на Заході в XIX столітті, традиційно називалася «orientalism». У корені назви лежало слово Orient – Схід. У європейському уявленні Схід віддавна становив щось єдине, нероздільне. Східна людина відтак складала

певний тип, майже окрему расу. Для європейця те, що це – «не-Захід», а його мешканці – «не-європейці», «не-християни», було важливіше, ніж те, що між численними країнами і краями Сходу існували незліченні відмінності» [9, с. 171-172]. У душі Е. Саїда розмірковував і Петро Іванишин, порушивши актуальну філологічну проблему постколоніалізму в сучасній українській літературі, де орієнталізм, постає поняттям «... широкої імперської стратегії мислення, що проявляється у різних сферах культури (не лише в науці про Орієнт), і водночас як знакова система, яка виражає європейсько-атлантичну владу над Сходом, а не як правдивий дискурс про Схід (яким він претендує бути у своїй академічній або науковій формі)» [3, с. 78].

Особливу роль у з'ясуванні сутності поняття «іншого (чужого)» у художній літературі відіграла праця Д. Наливайка «Теорія літератури й компаративістика» [8]. Теоретична парадигма цього поняття визначена дослідником у літературно-історичному аспекті: давнина на рівні мандрівних сюжетів («... формування образів Іншого / Чужого можна спостерігати вже в пам'ятках киево-руської літератури – образів Візантії, Степу (світу тюрків-номадів), згодом латинського (католицького) Заходу та ін.» [8, с. 92]), українська література середини XIX – початку XX століття на рівні продиктованої часом «моди» на «ізми» (««Дві руські народності» М. Костомарова й «Три національні типи народні» В. Антонича; питання, що входять до поля імагології гостро цікавили П. Куліша... Проблема Іншого / Чужого наявна й гостро ставиться також у Шевченка, Франка та інших українських письменників» [8, с. 92] і літературний процес після Другої світової війни «... відбувається швидкий і неухильний розпад колоніальних імперій західноєвропейських держав, який супроводжувався утворенням численних незалежних держав і пробудженням самосвідомості їх народів, їхньої етнокультурної автентичності... Через певний час у Західній Європі розпочалися інтеграційні процеси, що вели до створення Європейського Союзу, і це теж сприяло активізації імагологічних досліджень, котрі стимулюються потребою глибшого етнокультурного взаємопізнання і взаєморозуміння» [8, с. 93].

Досить цікаво автор моделює ситуацію сприймання митцем Чужого як інонаціональне та інокультурне явище: «За своєю природою і структурою імагологічний літературний образ є ансамблем уявлень та ідей про Іншого, не-свій світ і культуру, що неминуче виводить цей образ на перехрестя проблем ідеологічних і культурологічних, нерідко й політичних. Він аж ніяк не є фотографічним відбиттям Іншого/Чужого, за ним стоїть і в нього інкорпорується автор зі своєю суб'єктивністю, зі своєю культурою й ментальністю, своєю ідеологією й ангажованістю, який не просто розгортає образ, а й експлікує його...» [8, с. 95]. Тобто образ Чужого чи уявлення про нього є суб'єктивним та приблизним, так чи інакше редукується на власній культурі автора. Такі факти свідчать про те, що імагологічний процес усе-таки наділений індивідуальною суб'єктивністю, але в той же час він розширив сферу пізнання, бо митці починали концентрувати свою

увагу не лише на інокультурі, а і на психологічних особливостях інших народів. І це дійсно, бо література XIX століття яскраво про це свідчить. Уже початківці українського романтизму (Л. Боровиковський, І. Срезневський, Є. Гребінка, О. Шпигацький, А. Могила) зверталися до екзотичних орієнтальних реалій. Поодинокі інонаціональні мотиви присутні і у творчості романтиків харківської школи. У поезії романтичного візонера містика європейського типу Миколи Костомарова наявний паралелізм «чуже – своє» у творах на національно-визвольну тематику: «Максим Перебийніс», «Грецька пісня», «Давнина», «До Марії Потоцької» та інші. Однак збудувати романтичну опозицію «Україна – чужина» вдалося Олександру Афанасьєву-Потоцькому у поетичних творах «Шевченкові», «Прощання», «К Тереку». Микола Жук («Безбатченко») та Олександр Корсун («До Шевченка», «Дорошенко») продовжили визвольний ряд українського письменства.

Поетична творчість Тараса Шевченка презентувала широкий діапазон інонаціональних мотивів та образів з усілякими естетичними оздобами, що неабияк збагатили український літературний тезаурус. Неординарна «матриця» (поняття Володимира Погребенника) його творів вражає, це – польсько-українська тематика («Гарасова ніч», «Гайдамаки», «Никита Гайдай», «Швачка», «Полякам», «Буває, в неволі іноді згадаю...» та ін.), національно-визвольна боротьба козаків проти турків («Іван Підкова», «Гамалія»); російськоімперська проблематика та зіткнення ментальностей («До Основ'яненка», «Катерина», «Сон», «Тризна», «Москалева криниця», «Неофіти», «Юродивий» та ін.), роздуми над історичною долею України на рівні стосунків із сусідніми народами («В казематі», «За байраком байрак» та ін.); казахська образність («У Бога за дверима лежала сокира...», «Думи мої, думи мої...» та ін.). У Шевченка поняття «народ» трактується у цілком романтичному дусі: як уся часовопросторова спільність. Він шукав у чужому загальнолюдське і не прагнув якнайглибше розкривати образи «іншого». І це далеко не всі письменники XIX століття, які проявляли інтерес до екзотичного.

Анна Біла, як і Дмитро Наливайко, довела, що «Екзотика є одним з вагомих складників у концепції романтичного мистецтва, який в опозиції до шаблонної раціоналістичної логіки класицизму пропонував один з найпростіших виходів для ірраціональних пошуків бунтівливої романтичної душі» [1, с. 158]. Тобто романтиків початку XIX ст. активно приваблювала екзотика як органічна єдність, що постійно перебуває в стані пізнання та трансформації. Це данина бурхливому системно-структурному розвитку суспільства, розвитку філософських шкіл тощо. Власне український романтизм, на думку дослідниці, містичні або міфологічні мотиви змінював на історико-національну тематику і розглядав як цілком екзотичну: «... рецепцію минулого загалом можна осмислювати як екзотичне для української літератури 1830-х рр.» [1, с. 159]. Ми також погоджуємось з думкою дослідниці про те, що модернізм щодо трансформації

екзотичного повторює тенденцію романтизму і свідомо адаптує східні мотиви для українського тексту з метою зацікавити реципієнта не лише інокультурою, а й психологією інших народів.

Літературний модернізм також виступає національною моделлю цивілізованого європейського явища, де «Європеїзація – частина самоусвідомлення тодішнього письменника, його вибір бути національним і водночас європейським митцем» [7, с. 123]. Духовний діалог з Європою активно проводили П. Куліш, І. Франко, Леся Українка, М. Чернявський, В. Щурат, А. Кримський, П. Карманський, М. Хвильовий та інші. Інонаціональні універсуми в першу чергу сформували різнонаціональну «іміджевість» та свідомість української культури, що почала виходити за межі локального часопростору та прямувати до універсалізму.

Тамара Гундорова розглянула Іншого у площині модернізму, тому що саме ця література «мала справу з новим людським матеріалом...» [2, с. 219]. Вона назвала орієнталізм «специфічним дискурсом» між європейськими та східними цінностями, що й створив образ «іншого» в українській літературі [2]. Окрім того, дослідниця у дискурсі модернізму кінця XIX – початку XX століття говорить про «інші модернізми», аспектом яких є «модернізми колоніальні», що виступають безупинними у пошуках нового. Тобто діалектика української модерності відбувається також за рахунок протиставлення «свого» та «іншого» на рівні творчих проєкцій митців.

Різнопланові спектри літературного етнообразу розкрили львівські науковці В. Будний та М. Ільницький: «... Я – автообраз (чи автоімідж, auto-image) – та образ Іншого – гетерообраз (чи гетероімідж, hetero-image)...» [10, с. 352]. У будь-якому випадку, як стверджують науковці, дослідження літературних етнообразів ґрунтується на «філософії взаємин між Я і Іншим». Тобто усвідомлення Чужого чи Іншого ґрунтується на відкритті та опануванні чогось нового, досі незнаного у ракурсі індивідуального національного образу чи характеру.

Управлінський тип орієнталізму був прийнятним для європейських країн таких як Франція, Англія, Британія тощо, а українська культура межі століть не панувала над Сходом, а прагнула до самозбагачення на науковому та художньому рівні. Так, сучасна дослідниця Т. С. Мейзерська цілком слухно в образному типі орієнталізму виокремила «імперсональний орієнталізм кожного з письменників як різновид їх нарративних голосів, що мають різну наповненість від орієнтальних фантазій (І. Нечуй-Левицький) до справжньої амальгами нарративних утворень (А. Кримський)» [6, с. 19-20].

У будь-якому випадку, як ствердили науковці, дослідження літературних етнообразів ґрунтується на «філософії взаємин між Я і Іншим», але «західна логоцентрична традиція тривалий час розглядала ті взаємини в рамках універсального протиставлення тотожності й відмінності, коли Інший мислиться як Чужий, іншість якого підлягає підпорядкуванню й асиміляції або ж виключенню. На противагу бінарній опозиції у XX ст. виникла діалогічна модель, яка Іншого, зберігаючи його відмінність ...» [10, с. 352].

Отже, як говорив Е. Саїд, Схід – це світ текстів. Незліченна кількість науковців різних галузей займалася проблемами вивчення орієнталізму як науки про Схід, оскільки він являє собою цілу низку, систему чи мережу інтересів, які неминуче ваблять Захід своєю таємничістю. Орієнталізм у літературі містить цілий комплекс східних ідей, що характеризуються своєрідною образністю, химерністю, дивацтвом, багатством релігійних практик, спокусливою неоднозначністю, дивною екзотичністю та «оголеною» людською природою. Тому «місток» «Захід – Схід» містить у собі цілу поетологічну систему засобів та прийомів творення образів, які характеризують рівень «спостерегацької» майстерності митця. Здебільшого саме завдяки текстам українські митці кінця XIX – початку XX століть формували східну «реальність». Тобто орієнталізм – це «тотожність» протилежностей «Схід – Захід», яка в українській художній літературі реалізується як рух уперед, розвиток і творчість, що породжує нові багатоманітні за формою і змістом художні твори.

Орієнтальний вектор прози XIX – XX століть віддзеркалює літературну «моду», смак епохи. Екзотичність цього явища звичайно має модус узгодженості, зберігає іонаціональні особливості зображуваного. «Мода» виступала як свіжий потік, своєрідний етап «інших» чи «чужих» впливів на національну літературу. «Літературний смак» письменників кінця XIX – початку XX століть сформувався під впливом візантійської культури, наслідування античних митців, посиленням інтересом до пізнання іонаціональних культур, різноманітних контактів з «іншими», колоніалізму та антиколоніалізму, що найяскравіше відбилося в українському романтизмі та модернізмі. Тобто література відповідала на виклики сучасності, включала у свою сутність «іншого», відповідно до чого змінювалася і сама.

Отже, український орієнталізм – це «націоналізація», «адаптування», «переосмислення» східних сюжетів, мотивів, образів тощо з метою європеїзувати рідну культуру.

ЛІТЕРАТУРА

1. Біла А. Український літературний авангард: пошуки, стилеві напрямки : [монографія] / А. Біла. – Видання друге, доповнене і перероблене. – К. : Смолоскип, 2006. – 464 с.
2. Гундорова Т. Проявлення слова: дискурс раннього українського модернізму / Т. Гундорова. – К. : «Часопис «Критика», 2009. – 447 с.
3. Іванишин П. Національно-екзистенціальна інтерпретація (основні теоретичні та прагматичні аспекти) : [монографія] / П. Іванишин. – Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження», 2005. – 308 с.
4. Кримський А. Історія Туреччини / А. Кримський // Кримський А. Твори в п'яти томах. – К. : Наукова думка, 1974. – Т. 4 : Сходознавство. – С. 335–447.
5. Кримський А. Історія Туреччини / Кримський А. Твори в п'яти томах. – К. : Наукова думка, 1973. – Т. 3 : Мовознавство. Фольклористика. – С. 339–356; 471–473.
6. Мейзерська Т. Re-presence: відлуння Сходу в українській літературі XIX ст. : [зб. наук. статей] / Т. Мейзерська. – Одеса : Астропринт, 2009. – 156 с.
7. Мовчан Р. Український модернізм 1920-х: портрет в історичному інтер'єрі : [монографія] / Р. Мовчан. – К. : ВД «Стилос», 2008. – 544 с.
8. Наливайко Д. Теорія літератури й компаративістика / Д. Наливайко. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 347 с.
9. Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: складний світ Агатангела Кримського / С. Павличко. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 328 с.
10. Порівняльне літературознавство : [підручник] / В. Будний, М. Ільницький. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 430 с.
11. Саїд Е. В. Культура й імперіалізм / Едвард В. Саїд ; [пер. з англ. К. Ботанової, Т. Цимбаз та ін.]. – К. : Критика, 2007. – 608 с.
12. Саїд Е. В. Орієнталізм. Западні концепції Востока / Э. Саїд ; [пер. с англ. А. В. Говорунова]. – СПб. : Русский міръ, 2006. – 636 с.
13. Саїд Е. В. Орієнталізм / Едвард В. Саїд. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 511 с.
14. Торчинов Е. А. Пути философии Востока и Запада: познание запредельного / Е. А. Торчинов. – СПб. : «Азбука – классика», «Петербургское Востоковедение», 2005. – 480 с.